

HORVÁTH
GERGELY
KRISZTIÁN

„RÉPEDŐ JÉGRE LÉPEK”

A KULÁKÜLDÖZÉS ÉS AZ ERŐSZAKOS KOLLEKTIVIZÁLÁS ÁBRÁZOLÁSA A KÁDÁR-KOR SZOCIOGRÁFIÁIBAN

A társadalmi valóság szociografikus ábrázolása az 1930-as évektől a magyar irodalom egyik meghatározó tradíciójává vált. A pályáját a kommunista diktatúra megszilárdulása idején kezdő – sokszor paraszti származású – írógeneráció tagjai számára sokszor feloldhatatlan feszültséget jelentett, hogy míg ők mint „népi származásúak” értelmiségi karrier lehetőségéhez jutottak, addig családtagjaik és általában a parasztság a teljes ellehetetlenülés állapotába került a kommunista vidékpolitika következményeként. E feszültség feloldását a szociografikus műfaj kínálta, mellyel szemben kötelező elvárás a valóság hű bemutatása. A rendszerkritikus vélemények ugyan a valóságábrázolás keretein belül maradva nem lépték át a hivatalos kultúrpolitika által még tolerált határokat, ám rámutattak a kollektivizálás során elkövetett erőszakra és a falvakból ennek nyomán megindult tömeges elvándorlás negatív hatásaira.

Akommunista kor nyilvánosságában tabu volt, hogy valójában miként is zajlott a kollektivizálás 1959 és 1961 között. Az eltitkolhatatlan méretű erőszak és a falvak társadalmában a kollektivizálás nyomán gyorsan bekövetkező negatív változások azonban szinte kikényszerítették, hogy a kor írói, szociográfusai valamiképpen reflektáljanak mindarra, ami történt. A tollat ragadókra legalább három további impulzus is hatott:

1 Egyrészt ők jellemzően a harmincas években született paraszti, szegényparaszti sorból kiemelkedő írók közé tartoztak, akik értelmiségi karrierje 1948-at követően, általában a kommunista rendszer által nekik adott kedvezményeknek köszönhetően indulhatott el. Egyszerre voltak a rendszer lekötöletettjei, ugyanakkor családi kötődéseik miatt a rendszer politikájának elszenvetői.

2 Másrészt bátorítólag hathatott rájuk a szocialista realizmus azon elvárása, hogy a valóságot kell ábrázolni s eközben építő, a rendszert összességében erősítő kritikát megfogalmazni. Ez ugyan szűk mozgásteret jelentett, ha el akarták kerülni az ellenzékiesség vagy az izgatás vádját, a megszólalás lehetősége mégis adott volt.

3 Harmadrészt mint a szociográfia példaadó öregjei, még éltek a harmincas évek műfajteremtő falukutatói. Közülük idehaza alkotott Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Féja Géza, Darvas József és Veres Péter. Jóllehet 1945 után ők sok szálon együttműködtek a kommunista rendszerrel, tekintélyükkel védőernyőt biztosítottak egy-egy fiatalabb pályatársuknak, akinek ábrázolásmódja a rendszer által engedélyezett határokat feszegette.

AZ ERŐSZAK ELBESZÉLÉSMÓDJAI

A szovjetizált és a kommunista párt által uralt Magyarországon az ötvenhatos forradalom leverését s Nagy Imre kivégzését követően tömegérzülletté erősödő társadalmi vereségtudat megkönnyítette a kollektivizálás végrehajtását. Püspökladány kapcsán Csák Gyula erről így fogalmaz 1977-ben: „Egyrészt felőrölték az idő malomkövei a parasztság ellenállását, másrészt az 56-ot követő nemzetközi és belpolitikai események meggyőzték a korábban tájékozatlan paraszti tömeget arról, hogy a ma-

gyar nép útja csak a szocializmus építése felé vezethet.”

A kollektivizálás valóságát bemutató sort – még az 1956 előtti időszakra vonatkozóan – Galgóczi Erzsébet 1957-től induló riportjai nyitják. A rábaközi Soborból Galgóczi frappánsan összefoglalja az ötvenes évek első felének tapasztalatait, erőteljesen megjelenítve azt a zsarolási potenciált is, amely az állami erőszak eszköztárához tartozott.

„- Vágási engedély kell? Lépj be a csoportba.

- Orvos, patika kell? Lépj be a csoportba.

- Vetőmag kell? Lépj be a csoportba.

- Ha belépsz, elengedjük az adóhátralékodat.

- Nem lépsz be? Majd megkaparjuk kissé a családfádat, van még hely a kuláklistán.”

Galgóczi Erzsébet így összegzi az 1956 márciusában Bányogyszóváton szerzett tapasztalatait: „A beszerzés egy hónapig tartott. Régi recept szerint részt vett benne a megye, a járás, és a községből a tanácselnök. Hogy milyen módon történt a beszerzés? A mai járási párttitkár szerint: bepréseltek ott mindenkit, mint a kaptafát a cipőbe.” A „bepréselés” kifejezés látszólag semleges megfogalmazás, a kor ismeretében – hogy a kortársi tapasztalatokról ne is beszéljünk – azonban nem lehetett kétséges az üzenet: híradás a tömeges erőszakra. Galgóczi a kollektivizálás második hullámáról is kritikusan fogalmaz 1959-ben: „híve vagyok a nagyüzemi gazdálkodásnak, a gépesítésnek. Azért írom le mind a két szót, mert egyiknek a másik nélkül nem vagyok híve. [...] A legszélő álláspont, ameddig eljutottam: olyan áron, hogy embereket kiteleptünk, öngyilkosságba kergessünk, tönkretegyünk – ilyen áron a nagyüzemi gazdálkodás nem éri meg.”

Jellemző, hogy a nyílt erőszakot a Rákosi-kor kapcsán lehetett legitim módon megjeleníteni, a kollektivizálás második hullámára vonatkozóan jobbára a sejtető, madárnyelven történő megfogalmazások a dominánsak. Alapvető, gyakorlatilag minden írásban előtűnő technikának tűnik, hogy az erőszak ábrázolása csak akkor legitim, ha olyan kontextusban kerül megjelenítésre, amelyben az érintett személy vagy közösség mégiscsak rájön, megtapasztalja, hogy a kollektív gazdaság nemcsak a haladás útja, hanem egzisztenciálisan is kifizetődőbb. Lássunk egy példát!

Kiss István úzdi lakost ekként szólítja meg Szekulity Péter 1968 körül: „- Azt mondják, maga nehezen lépett a térszbe.

- Nehezen? Belebetegedtem. Nekem nem volt mindegy odaadni a földet, hiszen a tíz holdat ezzel a tíz körmömmel kapartam össze. De a fiataloknak feltétlenül így a jobb.”

Ma mindenesetre nehéz már szétválasztani, hogy ez az írói technika mennyire volt kényszerűen felvállalt taktika s mennyire meggyőződésből fakadó kollaborálás, valószínűsíthetően azonban inkább az előbbi a jellemző.

Az erőszak ábrázolása az esetek kisebb hányadában jelenti személy elleni fizikai erőszak megjelenítését. A kuláküldözés, az '56 előtti tsz-szervezés, a természet ellen elkövetett erőszak, a hagyományos paraszti lét felszámolása, a lovak és marhák tragikus sorsa inkább kerül ábrázolásra, mint a kollektivizálás második hullámának erőszakkal teli eseményei. A szövegeket olvasva azonban úgy tűnik, hogy jóllehet előbbieket jelennek meg, a szerzők kimondatlanul is az utóbbira gondolnak. A kommunista kultúrpolitika sajátos, öntabusításra kényszerítő mechanizmussal állunk itt szemben. Lássunk két példát!

Márkus István a következőképp ad hírt először 1967-ben megjelent írásában a Somogy megyei Somból 1955 őszéről: Az agitátorok „addig maradtak ott, amíg nem jelenthették, hogy Som ismét termelőszövetkezeti község lett. [...] A berendelt parasztokat egyenként bocsátották a brigád színe elé – volt, akire éjjel után került sor. Az érvelés lényege az volt, hogy aki nem lép be, ellenszegül a szocializmus építésének, aki pedig ellenszegül, az magáról állítja ki a bizonyítványt, hogy nem akarja a szocializmust, aki pedig nem akarja a szocializmust, az tulajdonképpen ellensége a szocializmusnak, aki pedig ellenség, az... ne is várjon kíméletet. A beszélgetésekben a barátságos fellépés és ígéretes olykor szitkozódással és durva fenyegetéssel keveredett. A parasztokat lassan bár, de megpuhultak.” Az ismert kontextusból fakadóan a „megpuhult” nemcsak engedelménytételként, hanem a verés színönimájaként is értelmezhetjük, és kiterjeszthetjük az 1959–61 közötti tsz-szervezésre.

Az öntabusítást jól példázza Csoóri Sándor 1961-es írása, amelyben egy, a Sió és a Duna által közrefogott sárközi faluból – feltehetően Bogyszlóról – ír: 50 magára hagyott, átfagyott és éhező

Illustrációinkat egy egykorú tematikus szalvéta-sorozatból válogattuk

ló novemberi kitöréséről a karámból. „A családon belül nincs udvariasság; a történelmen belül sincs. Nem csukhatom be a szememet; számat se láncolhatom le, ha krónikát írok, és ha segíteni akarok. A falut valóban a zűrzavar állapotában találtam. Ott tartózkodásom harmad- vagy negyednapján egy bibliába illő, naiv apokalipszis játszódott le. [...] A lovak sorsa van olyan lehangoló, mint az emberé. Komor; éjszakai vonulásuk mögött kétféle ok drámája csapott össze: az egyik a történelemé, a másik az emberi hanyagságé. [...] Hol történhetett valami vétség, hogy így alakultak később a dolgok? Mi okozhatta, hogy ez a vérmes, élni szerető és élni tudó közösség így megmakacsolta magát, bezárta ablakait és visszavonult? [...] Azt hiszem, a megalakulás körüli bonyodalmakban kell keresni a mostani zűrzavar okát is.”

ÍRÓK VALLOMÁSAI

Jellemzőnek mondható, hogy az írók elsősorban saját szüleik és rokonságuk sorsán keresztül gyűjtötték tapasztalataikat. A család földönfutóvá tétele és az írói karrier konfliktusából jó pár tiltakozásnak is beillő híradás, sőt állásfoglalás született. Végh Antal például így vall apjáról 1975-ben: „Apám azt a darabka földet nem önként adta oda. Nem vették el: kicserélték. Arról mondott le önként, amit a jó földjei helyett kapott. A közeli jó kertiföld helyett – öt kilométerre a falutól – más község határában kapott. Igaz, nagyobb darabot, de vízjárta, kákás, szittyós, annak a határ résznek még a nevét se ismertük addig – a többi majtisi gazdát is oda szorították, s valaki közülük elnevezte ezt az új birtokot Bánattagnak. Rajta maradt: ma is ez a neve.” Ezt követően Végh nagyapja, miután hallott a fehérgyarmati állami gazdaság magas termésátlagairól, ekképpen fakadt ki: „Nem ad rájuk csapást még az isten [sic!] se?”

Nagy László így emlékszik vissza 1974-ben: „59-ben képzőművész lettem az Élet és Irodalomnál. Ez év márciusában anyám vidám levelet írt, így kezdte: »Iszkáz elesett«. Vagyis: beállt a téeszbe. Megörültem, hogy simán történt. Az ötvenes évek elején egy Vas megyei rokonunk fogaival fizetett kunkságáért.”

Csoóri Sándor még 1961-ben hasonlóan megkönnyebbülten ír arról, hogy szülei Zámolyon „különösebb megrázkódtatások nélkül vészték át ezeket a zötyöggetős februári napokat”. Az „elesett” és „zötyöggetős” kifejezések használata egyszerre idézi fel a katonai terminológiát és hívja elő a csontzötyöggetős parasztellenes terror képeit.

Galgóczi Erzsébet – miközben elvi síkon el tudta fogadni a termelészövetkezetet – saját szülei kapcsán őszintén ír a belépés irrealitásáról 1959-ben: „Azt, hogy egyszer majd az én szüleim is belépnek a termelészövetkezetbe – nem tudtam elképzelni. Miért fognak belépni? Hogyan fognak belépni? Mit fognak érezni? Egyáltalán, milyen lesz az? Negyvenöt éve, mióta összeházasodtak, azért gürcöltek, verejtékeztek, nélkülöztek, hogy földet szerezzenek, hogy nyolc gyereküknek tudjanak adni valamit a talpa alá, mire megnőnek. Nem érzik-e majd visszamenőleg kárba vesztettnek, hiábavalónak egész életüket?”

Az erőszak megjelenítése mindazonáltal olyan kihívás, amelyet az ismert körülmények miatt roppant nehéz volt ábrázolni. Csoóri a fentebbi sárközi faluban tapasztaltakra írja az önkéntes belépésről 1961-ben: „Repedő jégre lépek, de az előbbiekkal kapcsolatban el kell mondanom, hogy az a bizonyos sokat emlegetett önkéntességi elv legtöbb esetben szépitgetés és főlöleges önbecsapás. [...] mindenféle kényszer emberellenes és történelemellenes.” Másutt ekként konkretizálja tapasztalatait: „Egyébként a falu beszerzése is sok izzadságba került. Tíz napon át folyt az idegháború a parasztek és a szervezők között. A frontvonal az első időkbén többnyire csak borospoharak és értelmes érvek sűrűje közt kanyargott, később azonban keményebb szavak sziklás hegyvidékére lendült át. [...] Egyáltalán nem lehet csodálkozni azon, hogy ebben a váratlan helyzetben sok népnevelő kiesett szerepéből. Idegesebbek és idegesítőbbek lettek. Ez utóbbit nagyban fokozta tökéletes kimerültségük is.”

Márkus István ha burkoltan is, de szintén egyértelműen jelzi, hogy bizony erőszakkal történt a tsz-ek megalkotása. „Ha az utat rosszul határozzák meg, az erőszak – minden jó szándék és fogadkozás ellenére – elkerülhetetlenné válik.” A valódi népművelés okán burkoltan Féja Géza is utal a szervezésnél alkalmazott erőszak elfogadhatatlanságára: „Többfelé hallottam a panaszt a parasztoktól, hogy nem foglalkozunk velük eleget. Nos, rá kell mutatnom, hogy a nép ilyenféle »foglalkozásra« gondol.”

Arról, hogy a szervezés során verésre is sor került, explicit módon először Csák Gyula adott hírt *Mélytengeri áramlás* című, 1963-ban megjelent szociográfiájában. A kötetben meg nem nevezett Nádudvaron „Túri Dani volt az elnök, a sofőr pedig a párttitkár. Szervezésnél megverték egy parasztozt, s azért hat hétre le is ültették őket. Persze: menti magukat. Ők csak azt tették, ami az »ukáz« volt. Beléptetni. Így vagy úgy, de beléptetni. A parasztozt vasvillával zavarta ki őket a tanyából, másnap rendőrökkel behozták az irodára, és »elbeszélgettek« vele.”

A zempléni Hercegkutat nevesítve említi Lázár István 1974-ben mint a második tsz-szervezési hullámban alkalmazott erőszak szomorú példáját: „Az új rendnek a falut tragikusan sújtó első bemutatkozása lehetett az egyik ok. [...] ez a zárt, összetartó közösség, amelyet legfogékonyabbnak hinnénk a szövetkezésre, '62-ig makacsul ellenállt, és akkor is hosszú, a kirendelt agitátorokat és a makacs meggyőzendőket egyaránt elgyötörő győzködésre adta meg magát.” Mol-dova Györgynek szintén 1974-ben megjelent, de a kontextusok alapján már 1969-ben legalább részben elkészült munkája, *Az Őrség panasz*a szalafői interjúalánya már egyenesen így felel: „Aztán jött a téesz-szervezés, megfegyverték az embereket: ha nem léptek be, jönnek a gyári munkások, és megvernek titeket. A gumibot volt a legfőbb magyarázat.”

Az eddigi néhány idézet alapján megkockáztatható lenne az a hipotézis, hogy az idő haladtával mind szabadabban lehetett a kollektivizálás valós körülményeiről nyilatkozni. Ez azonban nincs feltétlenül így. Sokkal inkább tűnik az egyéni kurázi függvényének, hogy ki milyen mértékű konfliktust mert felvállalni a kérdés bolygatásával. A hetvenes évek má-

gyesékhelyen mondták, hogy volt falu, ahol a helyi vezetők levelet írtak az egyik pesti egyetemre, hogy az ott tanuló falubéli fiának ne adjanak jó bizonyítványt, mert az apja nem akar belépni a tsz-be. Olyasmi is előfordult, hogy egyik-másik ipari üzem túlbuzgó vezetői elbocsátottak néhány embert a munkából, mert nem lépett tsz-be a rokonságuk. Az efféle vakbuzgóság ellen azonban komoly szigorral lép fel a kormányzat.”

Maradva még az orvosi párhuzamoknál, az eredetileg orvos Németh László előbbinél jóval nagyobb empátiával ír a föld elvételéről Hódmezővásárhelyen: „A kikerülhetetlen fájdalommal s a kikerülhetőt is, amellyel egy ilyen műtét jár; egy volt tanítványom szüleinél érzem leginkább. [...] Hát igen: kétszáz öl, amelyen az ember minden fát személy szerint ismer, s amely helyett a határ túlsó felében ajánlanak föl egy kopár földdarabot, olyan fájdalom, amely annak is összeszorítaná a szívét, aki némi edzettséget szerzett.” Egy másik, kertészetétől megfosztott vállalkozó kapcsán konstatálja, hogy „az ilyen változás még az olyan ember idegzetét is megviseli, akit tekintélye véd. A rövidzárlati helyek közül, mint szív, vérnyomásközpont, ebben az esetben a gyomor sült ki, két hete vették ki a fekélyes fél gyomrát.”

A kényszerű belépések nyomán az élcelődés és az öngúny tette elviselhetőbbé az új status quót. „Mikor a nagy téesz indult itt, az emberek semmi tekintélycsinálót nem láttak benne. Gazosak voltak a földek? döglöttek a jószágok? sovány lovakat hajtott végig a téesz-tag a szomszéd falun? Oda se neki! Sőt! A hivalkodás egy fajtájának számított: »Szervusz koma! Igen csaléra áll a lovad füle!« »Hja! megtéeszeseztünk! Most már minden rendben lesz, csak éppen a lovak döglenek bele!« »Az. Először a lovak...« - Nem kellett befejezni, értették egymást” – teszi életközelivé Kunzabó Ferenc a sárközi falvak hangulatát ebből az időből.

A MENEKÜLŐ FALU

Az erőszakos kollektivizálás nyomában a falvakból meginduló tömeges elvándorlás is számtalan esetben visszaköszönő téma. Márkus István 1965-ben írt Heves megyei dolgozatának már a fejezetcíme is árulkodó: Kömlőn 60 ház, Tiszanánán 100 ház eladó! Majd a két faluban tapasztaltakat értékelve így fogalmaz: „Önkéntes, meggondolt, körültekintően előkészített, tömeges elköltözés ez. Még pontosabban: a tömeges elköltözés itt most induló áradatának első nagyobb hulláma.” Egy másik írásában Tiszanána kapcsán – a szabadabban bírálható ötvenes évekre vonatkoztatva – így fogalmaz: „Nem csoda, ha ebben az időben sok dolgozó paraszt – s különösen a fiatalja – úgy látta, hogy két rossz között kell döntenie, amikor a jövedelmét veszített egyéni gazdaság és a kicsiny keresettel kecsegtető, bizonytalan életű kollektív gazdaság között választ – és sokak előtt úgy tűnt,

sodik felétől pedig inkább a felejtés a jellemző: e kérdéskör kevésbé kerül szóba, mint korábban.

Az erőszak ábrázolásának másik, azt legitimáló írói technikája, amikor a kollektivizálást a születés metaforájával írják le. A vajúdas, majd a szülés fájdalma értelmet nyer, mert új élet születik. E szituációnak a kollektivizálásra vetítése azonban még akkor is cinikus párhuzam, ha az illető író ténylegesen hitt az ezekben az években kierőszakolt nagyüzemi gazdálkodás fölényében. Jól példázzák ezt Csák Gyulának a Veszprém megyei Szentimrefalváról írt sorai: „Banálisnak tűnik, mégis legpontosabb a helyzetábrázolás, ha szülőszobához hasonlítom a falut, amelyben az új élet születésének pillanatával járó minden megrendítő szépség és fájdalom ötvöződik. [...] Teherautóval érkezett népnevelők járnak a falut. Megyei és járási funkcionáriusok, önként jelentkező ipari munkások, bányászok. Kicsit talán sokan is vannak. Elsősorban azért jogos ez az aggály, mert nem bizonyos, hogy ilyen nagyszámú, nem paraszti foglalkozású ember mind tisztában van a felvilágosító munka és a szervezésre vonatkozó előírások, rendelkezések [...] csínjával-bínjával.” Csák konklúzióként kijelenti is elismerni: „Természetesen azért nem valami májális a mezőgazdaság átalakítása. [...] Akadtak hibák a szervezés folyamán most is. A me-

hogy a kettő közül a közös út a rosszabbik. Választotta hát azt a harmadikat, amely mégiscsak legközelebb esett igényeihez: az ipari munkát, szakmatanulást s az ezzel elérhető városi létet vagy kényelmetlensége mellett is sokat ígérő kétlaki életmódot.”

Egy meg nem nevezett Győr környéki faluban Galgóczi Erzsébet 1959-ben feltett kérdésére, hogy „Hány fiatal ment el a faluból, mióta megalakult a téesz?”, a tömör válasz: „Mind.” Egy másik faluban ugyanerre az a reakció, hogy „Inkább azt kérdezze, hányan maradtak itthon. Azt könnyebben össze tudjuk számolni. [...] – Ha ez így megy tovább, két év múlva már csak a hatvan éven felüliek lesznek idehaza – mondták ott, ahol nem volt bizakodó a hangulat. A helyzet egyelőre tovább romlik. Most már nemcsak fiatalok, de negyven-ötven éves parasztemberek mennek be az üzemekbe dolgozni, akik azelőtt éltek-haltak a földért. A közös gyökere ennek a jelenségnek valahol ebben a mondatban van: ha már úgyis kuli vagyok, akkor a gyárban leszek kuli. Ott ledolgozom a nyolc órát, s minden két hétben a markomba számolják a pénzt.”

Moldova könyvében az őrségi Pityerszeren tömören így foglalta össze a következményeket az egyik gazda: „Eldobott falvak ezek, kérem, már nem valók másra, mint erdőre. Pityerszert is felrúgta a demokrácia, hat ház állt itt, maradt kettő.” Az ország keleti végéből hozott példák ugyanezt a jelenséget igazolják. Ordas Iván riportjában egy kállósejnéni, de Pesten dolgozó kőfaragó a gyerekei sorát firtató kérdésre így válaszol:

„-Három fiam van. Mind a három az iparba ment, vagy megy majd ezután.

- Termelőszövetkezet?

Legyintés:

- A miénkről jobb nem is beszélni. Ha otthon meg lehetne keresni az ezerháromszáz-ezernégyszáz forintot, egy percig sem gondolkodnék. Nem lehet.”

A kényszerű sorsfordítás lenyomataként értelmezhető az is, ahogy a fekete vonat egy utasa részegen kiabál hazafelé menet Tar Sándor 1978-ban megjelent írásában: „Nekem négy lovam volt! Négy! Most meg mi vagyok? Mi vagyok? A föld alatt, Pesten! Vakondok!”

Az osztályidegen származás stigmájától szabadulni kívánó, Pestre került bihari lány Berkovits Györgynek tett vallomásaiban így emlékezik elköltözése okaira 1976-ban: „A földet elvették, a tsz-be tagosították, mit lehetett tenni, apám belépett. [...] Anyu is belépett a tsz-be később, amikor már a tanyánkat is elvették. [...] – Jobb lesz Budapesten neked, ott nem tudják, ki az apád, anyád.” Egy szintén Pestre került bugaci lány így vall: „Aztán a tsz elvette a földet, én már csak így mondom, ahogy hallottam, apám meg a két bátyám aláírta a belépést.” Egy, az interjú készítésének idején 68 éves szabolcsi tsz-nyugdíjas így kesergett: „Hiába dolgoztunk anynyit, mert beütött a tsz, az uram egy évet lehúzott a kerté-

szetben, többet aztán soha oda nem ment, nem keresett ott semmit.” Berkovits riportjai a főváros körüli agglomerációban megtelepedett néhai gazdákról jelzik, hogy „Aki akkori-ban Vecsésre költözött, az a tsz-szervezések elől menekült. Odahagyták végleg a földet, ne is lássák. Másfél ezerre teszik azoknak a »tsz-menekülteknek« a számát, aki ide kerültek.”

A parasztság helyzetének javítását támogató, de az ahhoz rendelt eszközökkel szemben kritikus Féja Géza a kollektívizálás jelentőségét reálisan látta, amikor úgy fogalmazott, „hogy Szent István óta ilyen mérvű változás nem rázta meg ezt a földet”. Az azóta eltelt idő azt is nyilvánvalóvá tette, hogy e változások hosszú távú következményei – épp a falvak akkor megindult tömeges elnéptelenedése miatt – egyértelműen negatívak.

A fentebbi idézetekből is jól látszik, hogy a korszak magyar íróit, szociográfusait mélyen érintette a kollektívizálás traumája. A cenzúra adta lehetőségek között ki-ki igyekezett e tragikus időszak eseményeinek hangot adni. Ha a megjelent kötetek kolofonján közölt példányszámokat nézzük, nem is feltétlen sikertelenül: a fentebb citált írások 3300 és 8000 példány között kiadott könyvekben jelentek meg, s az értő olvasók számára ha nyomokban is, de közvetítették a magyarországi vidék valóságát. ♦